

Omin ja toisen sanoin

Vesa Heikkinen

**Haakana, Markku & Kalliokoski, Jyrki (toim.):
Referointi ja moniäänisyys. SKS 2005.**

Kielenkäytössä nojataan aina toisiin kielenkäyttöihin. Kielenkäyttäjät lainaavat toisiltaan suoraan tai epäsuorasti, ja puheista ja kirjoituksista tulee väkisinkin moniäänisiä. Merkityksissä ei ole mieltä, jos niillä ei ole kieliyhteisössä jotain yhteistä pohjaa. Näihin kielenkäytön peruskysymyksiin pureudutaan artikkelikokoelmassa *Referointi ja moniäänisyys*.

Kokoelman kirjoittajat ovat Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksen väkeä. Kirjan lukijoiksi on ajateltu erityisesti kieli- ja kirjallisuusaineiden opiskelijoita ja tutkijoita. Toimitajat Markku Haakana ja Jyrki Kalliokoski tosin uskovat, että kirjasta on iloa laajemmin kielettä kiinnostuneille lukijoille. Kirjoituskokoel-

man aihe onkin yleisinhimillisesti merkittävä, jopa perustava. Kyse on paitsi tekstien välisistä suhteista myös ihmisten välisistä suhteista – ja ihmisen suhteesta itseensä. Mikä kielenkäytössä on ”omaa”, mikä ”vierasta”? Mikä ajattelussa on ”omaa”, mikä ”vierasta”?

Kirjassa on Kalliokosken laajan johdantoartikkelin lisäksi kolme toisiinsa limittyvää osiota. Kirjan alkupuolella painottuvat referointi ja kieliopilliset näkemykset; loppupuolella korostuu moniäänisyyden ilmenemismuotojen erittely kirjoituksessa ja puheessa. Lähestymistavat ovat moninaiset, kuten keskustelunanalyysi, systemis-funktionaalinen kielioppi, sosiolingvistiikka, stilistiikka ja metriikka.

Vahva 500-sivuinen lukupaketti jaksaa pitää otteessaan innokkaimmat kielen tutkijat, mutta muulle tiedeyhteisölle, suuresta yleisöstä puhu-

mattakaan, kirja saattaa jäädä etäiseksi. Kielitieteellisen jargonin lisäksi asiaan vihkiytymätöntä voivat oudoksuttaa perinpohjaisen oloiset yksityiskohtien analyysit, joihin kirjan kiinnostavat peruskysymykset melkein hukkuvat. Tutkijoita kirja palvelisi paremmin, jos siinä olisi asiahakemisto.

Artikkeleista paistaa hetkittäin häiritsevästi läpi se, että tekstit perustuvat luentoihin. Monia juttuja olisi voinut lyhentää rutkasti sisällöstä tinkimättä ja analyysija olisi voinut keskusteluttaa tiiviimmin keskenään. Kun tehdään tällaista empiiristä tutkimusta, lukijaa kiinnostaisivat myös tarkat tiedot aineistoista.

Kyse on referointia käsittelevästä kirjasta, joten voisi olettaa, että kirja itse referoisi ja olisi moniääninen – monipuolisesti. Nyt asioista puhutaan ajoittain viittaamatta aiempaan tutkimukseen. Hyvien tapojen ja hyvän tieteellisen käytännön mukaista kai olisi keskusteluttaa ”omaa” aiemman ”vieraan” kanssa.

Referoinnin kielioppia

Kielioppaissa ja äidinkielen oppikirjoissa on Kalliokosken mukaan perinteisesti annettu melko pelkistetty kuvaus niistä suomen kielen keinoista, jotka ovat tarjolla puheen tai ajattelun esittämiseksi. Mallia on otettu latinasta, jossa suora ja epäsuora esitys ovat olemassa ”erillisinä kieliopillisina kategorioina”. Suoran ja epäsuoran esityksen peruseron on ajateltu käyvän ilmi tästä esimerkkiparista: *Poika sanoi: ”Menen ulos.”* ja *Poika sanoi, että hän menee ulos.* Referointikeinojen tutkimus on Suomessakin ollut aktiivista. Esimerkiksi Kaija Kuiri esittelee keinoja laajasti väitöskirjassaan 1984.

Susanna Shore pohtii artikkelissaan vankkaan tutkimustraditioon nojaten muun muassa sitä, millaista ajatusten referointi on suhteessa puhutun referointiin. Voiko oikeastaan puhua referoinnista sellaisissa tapauksissa kuin *täällä on kivaa, hän ajatteli katseltuaan ynpärilleen tai hän tiesi, ettei voisi erota?* Eihän tällaisissa esimerkeissä toisteta kenenkään sanoja – vai ovatko sanat olemassa jo ennen julkilausumistaan, ajatuksissa? Shore päätyy siihen, että ”sekä mentaaliset tilat että mentaaliset aktit kuuluvat referoinnin piiriin”. Tästä kirjoittaa myös Haakana artikkelissaan, jonka otsikko on osuva: ”Sanottua, ajateltua ja melkein sanottua”.

Shore ottaa käyttöön *projektion* käsitteen. Voimme kielenää todellisuutta ja kokemuksiamme joko välittöminä ensimmäisen asteen kuvauksina

(*hän oli humalassa*) tai ihmisen tietoisuuden tuloksina eli toisen asteen kuvauksina (*kerroin Jussille, että Anna oli humalassa*). Projisoidut ilmaukset ovat näitä toisen asteen kuvauksia. Niihin liittyy mentaalinen verbi (esim. ajatella, tietää) tai verbaalinen verbi (esim. sanoa, kertoa), jolla ”osoitetaan kyseessä olevan kielellisen kuvauksen kielellinen kuvaus”. Kielellinen projisointi on heijastamista samalla tavalla kuin kuvan heijastaminen valkokankaalle.

Projektiio on referoinnin ja yleisemminkin kielentutkimuksen näkökulmasta perustava asia, ainakin jos tutkimuksessa ollaan kiinnostuneita merkityksistä. Shoren mukaan projektiossa korostuu ”merkitysten konstruointi: kieltä käytetään representoimaan ulkomaailmaa ja myös representoimaan näitä representaatioita”. Näin ulkomaailman kuvaukset esitetään ihmisten tietoisuuden tulokseksi, ”metarepresentaatioksi”.

Kieliopillisesti ja yleisemminkin on kiinnostavaa, millaisia projektorakenteita kielenkäyttäjät kulloinkin tulee valinneeksi teksteihinsä. Näillä valinnoilla hän osittain rakentaa paitsi erilaisia käsityksiä todellisuudesta ja tietoisuudesta myös käsityksiä ihmisten välisistä suhteista, luo ja käyttää valtaakin.

Puhetta, kirjoitusta

Kirjassa sivutaan usein sitä kielentutkimuksen ikuisuuskyseystä, millaista on puhuttu, millaista kirjoitettu kieli. Vaikka kysymystä problematisoidaankin, yleislinja on tässä asiassa perinteisen yleistävä. Esimerkiksi Sara Routarinne väittää artikkelissaan, että ”puhuttu ja kirjoitettu kieli eroavat toisistaan muun muassa siinä, millaisen aseman ne tarjoavat vastaanottajalle”. Lukija voi Routarinteen mukaan halutessaan kulkea tekstissä edestakaisin, kun taas kuulija on ”väistämättömämmin sidoksissa puhujan rytmiin”.

Mutta eikö olisi järkevämpää puhua tarkemmin joistakin kielellisistä käytänteistä kuin ”puhutusta kielestä” ja ”kirjoitetusta kielestä” möhkäleinä? Puhuttu ja kirjoitettu eivät ole eri kieliä – miksi niiden pitää väittää olevan? Melko kestävä on myös yleistys, jonka mukaan on selvä suuntaus, että puhutussa kielessä johtoilmaus edeltää referaattia (*mä en vaan jaksa ruveta niille selittämään et voisitteks te lähtee poes*), kun taas kirjoitetussa kielessä järjestys olisi toisenlainen.

Routarinteen artikkelin kiinnostavinta antia on pohdinta olla-verbin käytöstä referoin-

nissa. Routarinteen mukaan *Kalle oli just silleen niinku et no ei kai tässä muutakaan voi*-tyyppinen rakenne on yleinen ”nuorten johtolauseissa”. Ilmiö on kuulemma melko tuore niin englannissa kuin suomessakin. Mutta onko tällaisissa tapauksissa oikeastaan kyse Kallen sanomisten referoinnista? Vai haluaako puhuja pikemminkin kuvata sitä kokonaisvaikutelmaa, joka hänelle syntyi Kallesta – Kalle vaikutti olevan ihan pihalla? Näin puhuja siis tuleekin kuvanneeksi olla-verbillä omaa mentaalista prosessiaan (vaikutelmaansa) pikemmin kuin Kallen verbaalista toimintaa.

Kuten Routarinne kirjoittaa, puhuja tekee eri valinnan ottaessaan sanomis- tai olemisverbin johtoilmaukseensa. Tuota valintaa voisi tarkastella myös siitä näkökulmasta, miten keskustelu kokonaisuutena rakentuu, ketkä keskustelevat, mistä aiheesta, millaisessa tilanteessa keskustelu käydään, mitä lajia keskustelu mahdollisesti on ja millaista yhteisöllisyyttä keskustelussa ehkä rakennetaan. Haakana huomauttaakin, että olla-referoinnissa jää joskus ”näppärästi” auki, onko kyseessä ajatusten vai puheen esitys: ”tällaisilla ambivalenteilla muodoilla” voi hänen mukaansa olla ”oma sosiaalinen tilauksensa”. Myös Hanna Lappalainen kiinnittää huomiota siihen, että referointirakenteiden valinta on kytköksissä tilanteeseen ja tarkoitukseen, vieläpä niin, että puhuja voi itse kielellisillä valinnoillaan ”muovata kontekstia ja kertomuksen tulkintaa”.

Lea Laitinen tuo artikkelissaan historiallisen näkökulman keskusteluun puheen ja kirjoituksen suhteista. Hän tarkastelee referointia 1800-luvun jälkipuoliskon Suomessa. Lähtökohtana on muutamien ”itseoppineiden” kirjoittamia tekstejä, joiden lisäksi Laitinen katsoo, miten referointia samoihin aikoihin ilmaistiin kirjakielessä ja kuvattiin tai normitettiin kieliopissa ja -oppaisissa. Laitinen päätyy muun muassa siihen, että itseoppineiden kirjoituksissa referointikieliopin pohjana näyttää olevan normittamaton puhe, puhutulle suomelle ominainen tapa puhua puheesta ja puhujista.

Laitinen heittää tutkijoille haasteen: ”saatavissa olisi vielä paljon olennaista tietoa siitä puhutun ja kirjoitetun kielen laajasta välimaastosta, jossa suomenkielinen puheyhteisö hahmottelee 1800-luvulla kielellistä identiteettiään – ja samalla meidänkin identiteettiämme”.

Moniäänisyyttä

Kalliokoski puhuu ainek kirjoituksia käsittelevässä artikkelissaan siitä, miten kirjoittaja voi osoittaa tietoisuuttaan tekstin moniäänisyydestä eli ”vieraan äänen mukanaolosta”. Tosin ”se, mikä yksittäinen teksti on moniääniseksi tunnistettavan tekstijakson taustalla, ei useinkaan ole selvitetävissä”. Kalliokoski analysoi asiaa sellaisten kirjoittajien suomenkielisistä teksteistä, joiden äidinkieli ei ole suomi. Kalliokosken mukaan ”ei-syntyperäisen kirjoittajan kyky arvioida ilmauksen stilistinen sopivuus tyyliin tai tekstilajiin vaihtelee kielitaidon ja tekstilajin konventioiden tuntemuksen mukaan”. Rajanveto koko puheyhteisölle ominaisen yhteisen aineksen ja vieraan äänen välillä on hankalaa, mutta ei-syntyperäisen suomen kielen käyttäjän on kasvettaava kummankin hallintaan.

Referoinnin ja moniäänisyyden näkökulmasta kiinnostavia ovat myös sellaiset tekstien ominaisuudet kuin tekstilaji ja ironia. Anne Mäntynen esittelee artikkelissaan, miten tietynlaiset referoinnin keinot voivat olla ominaisia tietynlaisille tekstilajeille. Esimerkiksi lehtien kielijutuissa referointia käytetään tyyppillisesti aloituksissa. Referoinnin avulla esitellään tekstin aihe.

Toini Rahtu esittää, että ironia on tyyppisempää joissakin lajeissa kuin toisissa: lainsäädännöstä sitä ei ole lupa odottaa, pakinoista taas on. Rahdun mukaan ”ironiassa moniäänisyyden tehtävänä on katkeä pilkka äänen kudokseen”. Rahtu analysoi *Nyt*-lehden juttua Sir Vilistä. Hän päätyy siihen, että ironiaa voi odottaa, kun puhe on aroista aiheista, kun on ilmaistava erimielisyyttä kohteliaasti tai kun on oltava hauska. Rahdun ensireaktio Vili-jutusta oli tyrmistynyt: sovinismia! Seuraava tulkinta oli tyystin toisenlainen: tässähän tehdään ironian keinoin Vilistä narri.

Taru Nordlund pohtii moniäänisyyttä suomen kielen kvasirakenteen (olla olevinaan) näkökulmasta. Alkujaan rakenne, samoin kuin muka-adverbi, on ollut ”neutraali referoinnin merkki”. Vähitellen rakenteista on tullut affektiivisia, poleemisia ja ironisia. Ilona Herlin puolestaan tarkastelee ”x sanoen” -rakenteita. *Toisin sanoen*-tyyppisten ilmausten tulossa puhuttuun kieleen on nähtävissä eräänlainen paradoksi: ”kirjoitettuun kieleen on syntynyt ilmauksia, jotka esittävät kirjoituksen puheena, ja vasta kirjoitetusta kielestä nämä ilmaukset ovat siirtyneet puheenkin ilmaisuarannoksi”.

Pasi Lankinen valottaa, miten runomitta tuo runoon moniäänisyyttä tai äänenpainojen vaih-

doksia. Vaihdos runon metrisessä rakenteessa voidaan nähdä kontekstivihjeenä tai asennonvaihdoksena. Entä kun "vanhahtavaa" mittaa käytetään modernista aiheesta, esimerkiksi kalevalamittaa tietotekniikasta: "Tuho tulkoon tietoverkkoon, / piru PC:nsä periköön. / Nouskoon käry skannerista, / pauke kuulukoon koneista."? Kuka nyt puhuu ja millä mielellä?

Viimeisessä artikkelissa Haakana pureutuu yhdessä Laura Visapään kanssa Fakta Homma -televisiosarjan keskusteluihin. Kirjoittajien mu-

kaan Hansun, Pirren ja Auliksen puheenparret kaiuttavat "nimenomaan niitä tapoja, joilla sarjan kirjoittajat ovat tyypitelleet kansanihmisten puhuvan".

Kuten Haakana ja Visapää toteavat, äänen muuntaminen on monimutkainen ja hankalasti lähestyttävä vuorovaikutusilmiö. Samaa voi sanoa referoinnista ja moniäänisyydestä yleisemminkin.

Kirjoittaja on suomen kielen dosentti.